

תגלית של בית יוצר נוסף של "נרות בית נטיף"

בנימין סטורצ'ן

מחקר נרות החרס הקדומים בארץ ישראל פופולרי בקרב ארכיאולוגים והיסטוריונים של האמנות. נכון להיום, רוב המחקרים הארכיאולוגיים יצרו טיפולוגיה וכרונולוגיה של הנרות לפי תקופות השימוש השונות, על מנת לשמש ככלי עזר לתיארוך שכבות באתרים ארכיאולוגיים. ביסוס הטיפולוגיה נבנה בעיקר על סמך שינויים מורפולוגיים של צורת הנרות וההתפתחות הטכנולוגית בייצורם. לעומת זאת, היסטוריונים של האמנות התמקדו בפרשנות המוטיבים האמנותיים על גבי הנרות וראו בהם השתקפות של אמונות דתיות והיבטים שונים של חיי היומיום בתקופתם. נרות השמן הם כלים אידיאליים לשני תחומי מחקר אלו, כיוון שהם חפצים נפוצים שהיו בשימוש יום-יומי, ובנוסף רמת שבירותם הגבוהה מאפשרת שינויים מורפולוגיים מהירים יחסית, לעומת כלים מסוגים אחרים. השינויים המהירים מאפשרים יצירת טיפולוגיה, השימושית מאוד לארכיאולוגים בתיארוך שכבות שונות. רוב המחקרים שנעשו על נרות החרס מארץ ישראל עד היום, התבססו על מכלולים מחפירות או מאוספי מוזיאונים בהם לרוב מוצא החפצים לא ידוע. גם קבוצות נרות המוצגות בדוחות מדעיים חסרים בדרך כלל דיון מעמיק על ייצורן, בשל העדר בתי יוצר ברורים או אי מציאת התבניות ששימשו להכנת הנרות.

נרות חרס בארץ ישראל

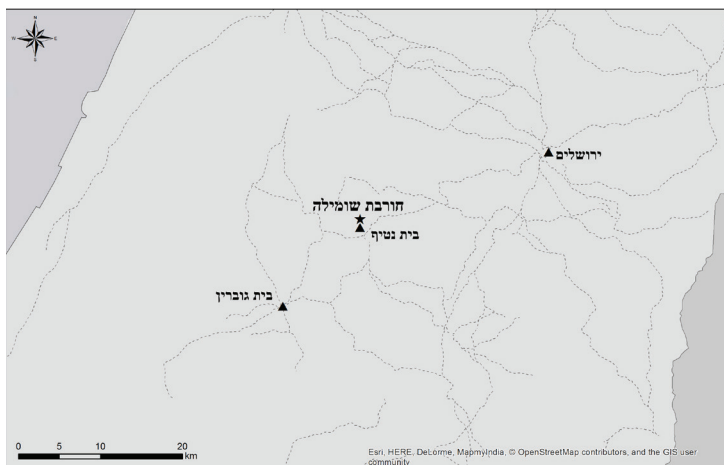
כלי החרס הראשונים בארץ ישראל ששימשו כנרות מתוארכים לתקופת הברונזה. הם יוצרו כקערות, ביד או על אובניים, וחלק משפת הכלי נצבטה על מנת ליצור פיה, ולעתים מספר פיות. סוג נר זה שימש גם לאורך תקופת הברזל, ללא שינויים משמעותיים. במהלך התקופה ההלניסטית (מאה שנייה לפסה"נ) החלה מהפכה בתעשיית נרות החרס בארץ ישראל בשל השימוש בתבניות לייצורם. הנרות נעשו משני חלקים, עליון ותחתון בנפרד, שחוברו יחדיו לכלי אחד. השימוש בתבניות אפשר ליצרני הנרות להשקיע באופן חד פעמי בתבנית, אשר ממנה היה ניתן ליצור בקלות כמות גדולה של נרות מעוטרים. עם התפתחות תעשיית הנרות בתבנית, יכלו הכדרים להעתיק נרות יוקרתיים, שבדרך כלל היו עשויים ממתכת, על ידי הכנת תבנית מחומר גמיש (חרס או גבס) בדמות הנר היוקרתית. בשיטה זו היה ניתן לייצר תבניות ודגמים חדשים בקלות רבה. במהלך התקופה החשמונאית פסק, כמעט לחלוטין, השימוש בתבניות ושוב חזר ייצור הנרות הצבוטנים, בדומה לאלו הנפוצים בתקופות הברונזה והברזל. תעשיית הנרות העשויים על גבי אובניים המשיכה לאורך כל תקופת הבית השני ("נר מקורצ'ן" המוכר גם בשם "נר הרודיאני"). בתקופה שלאחר חורבן הבית השני ובין המרידות, חזרה לשימוש הטכנולוגיה של ייצור נרות בתבניות המוכרת כקבוצת "נרות הדרום". על גבי נרות אלו מצויים לראשונה אלמנטים דקורטיביים בעלי מאפיינים יהודיים. בתקופות הבאות רוב תעשיית הנרות נעשתה בתבניות ורק לעיתים רחוקות באובניים.

ייצור נרות בתקופת הרומית המאוחרת בארץ ישראל

ייצור נרות החרס בתקופה הרומית המאוחרת (מאה ג'–ד' לסה"נ) בארץ ישראל מאופיינת במספר מוגבל של בתי יוצר אזוריים שייצרו מגוון רחב של צורות וסגנונות (Rosenthal and Sivan 1978:82). במהלך תקופה זו, רמת ההשקעה בעיטור הנרות הייתה נמוכה, והיה שימוש במספר מוגבל של עיטורים בעלי איכות ירודה (Sussman 2012:6). יתכן שתופעה זו נובעת מהגדלת עין הנר (פתח מילוי השמן), שגרם לכך שצומצם המקום לעיטורים מורכבים במרכז גוף הנר. כתוצאה מכך נדחקו העיטורים הגיאומטריים לכתף. טיפוסים הנרות בתקופה זו נקראו בדרך כלל על פי אתרי המפתח בהם נתגלו כמויות ניכרות של נר מסוג מסוים. כפי שציינו רוזנטל וסיוון (1978:99) "אין בידינו כמעט מידע על בתי היוצר, ולכן השימוש בשמות מבלבל". יוצאת מהכלל היא קבוצת הנרות המכונה "נרות בית נטיף" שמקום היצור שלה נחפר על ידי דמיטרי ברמכי ב־1936.

"נרות בית נטיף"

"נרות בית נטיף" קרויים על שם האתר הסמוך, חורבת בית נטיף, בו נתגלו שרידי בית יוצר של נרות וצלמיות (המכונות אף הן בשם "צלמיות בית נטיף"). האתר ממוקם בלב שפלת יהודה, מדרום לרמת בית שמש המודרנית, ומצפון לעמק האלה (אזור 1). מקובל לזהות את חורבת בית נטיף עם העיר העתיקה (Betholetepha/Pella¹: Tsafir, Di Segni and Green 1994: 84). האתר הוזכר על ידי יוסף בן מתתיהו פעמיים: בפעם הראשונה השם מופיע ברשימת ערי הטורפרכיות של יהודה (Jos. Bell. Jud. 3.55) ובפעם השנייה בתיאור מסע הכיבוש של ערי יהודה על ידי אספסינוס בשנת 68 לסה"נ (Jos. Bell. Jud. 4.445). שם האתר שונה בשני המקורות. אמיל שורר (Schürer 1907: 232-233) הציע לזהות את שני השמות כאתר אחד, ולפי המיקום הגיאוגרפי בו הם מופיעים (בין אמאוס לאידומאה) הציע לזהות את האתר עם בית נטיף. מקור נוסף לזיהוי האתר מופיע במפת מידבא. על רצפת

איור 1: מפת איתור של חורבת שומלילה

הפסיפס מצוירות שש ערים באזור שפלת יהודה (Dagan 2011: 13), שתיים מהן ללא שם. אבי יונה (תשי"ג: 151) הציע לזהות את הערים כבית גוברין ובית נטיף. מאז ייסודה של בית נטיף, ככל הנראה בתקופה החשמונאית, האתר היה מיושב באופן רציף עד נטישתו במלחמת השחרור ב-1948. רצף ההתיישבות במקום מנע ביצוע חפירות ארכיאולוגיות נרחבות, אך למרות זאת נערכו בו מספר חפירות בתקופת המנדט הבריטי (לתיאור קצר של חפירות אלו ראה Zissu and Klein 2011: 211-212).

קבוצת הנרות מטיפוס בית נטיף מתוארכת לתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית הקדומה (המאות ג'-ה' לסה"נ). הנרות מתאפיינים בגוף עגול או אגסי המעוטרים במגוון עיטורים גיאומטריים, צמחיים ובעלי חיים, ובידיית זיז בצורת פירמידה קטנה בחלק האחורי. "נרות בית נטיף" קוטלגו על ידי ורדה זוסמן לשישה טיפוסים הנבדלים בצורת הגוף והחרטום או בסגנון ובמיקום העיטורים (Sussman 1985-6). הסוג הנפוץ ביותר, טיפוס 6 על פי זוסמן, הוא בעל גוף אגסי או דמוי ביצה, בעל עין (פתח מילוי השמן) גדולה, ועיטורים גיאומטריים רציפים על הכתפיים (Sussman 1985-6). תפוצת "נרות בית נטיף" הייתה מוגבלת בעיקר לאזור יהודה, אך במהלך המאות הד'-ה' לסה"נ נעשו להם חיקויים בבתי יוצר באזור בית שאן (Sussman 2012: Type 5 and Hadad: Type 17).

גילוי בית היוצר של "נרות בית נטיף"

את מציאת בית היוצר בבית נטיף ניתן לשחזר על פי מספר מכתבים מארכיון אגף העתיקות המנדטורי שנמצא בארכיון רשות העתיקות במוזיאון רוקפלר. בשנת 1917 החלו מספר תושבים מקומיים מהכפר בית נטיף לחפור בתוך השטח של סאלם מוחסן אבו עייאש, הממוקם בחלקו הצפוני של הכפר. במהלך החפירה נחשפו שרידי בור מים עתיק שהיה מלא במילוי עפר. במהלך פינוי מילוי העפר מהבור, מצאו הפועלים כמות גדולה של צלמיות ונרות חרס עתיקים, שמצאו את דרכם לשוק העתיקות. לאחר זיהוי מוצאם ניתנה הוראה, כמעט שלוש שנים מאוחר יותר, לאטום את הבור (Baramki 1936:3).

הבור נותר סגור עד שנת 1933, אז הוגשה בקשה לניקוי מחודש של הבור על ידי מוחמד אחמד חומייס (Khumayyes) מטעם בעל השטח. אגף העתיקות הסכים לבקשתו בתנאי שעבודות הפינוי יעשו על חשבון בעל הבור ותחת פיקוח ארכיאולוגי. בנוסף נכתב בהיתר כי אגף העתיקות יחלק את הממצאים "שווה בשווה" עם העובדים ושמורה לו "זכות ראשונים ברכישת החצי השני" (מכתב מה-16 בנובמבר 1933; ATQ קובץ מנדט / 236). זמן קצר לאחר תחילת עבודות הניקוי בשנת 1934, טענו המקומיים, כי הם לא יכולים לשלם על העבודה וביקשו לסגת מן ההסכם. לאור התגליות התעקש אגף העתיקות להמשיך לנקות את המערה (מכתב מ-22 באוקטובר, 1934; ATQ קובץ מנדט / 236) ולכן החליט לממן את המשך החפירות בניהולו של ד' ברמכי, פקח העתיקות האזורי. בחפירות הוברר כי הבור היה מורכב משני מאגרי מים נפרדים (בורות I ו-II) ובשניהם נמצאו כמויות גדולות של צלמיות, נרות ותבניות אבן גיר להכנת נרות (Baramki 1936). מכלול זה התפרש כפסולת יצור שהושלכה מבית יוצר סמוך, שהתמחה בייצור נרות וצלמיות. הצלמיות כוללות דמויות נשים, פרשים, וציפורים וסגנונם מושפע מאוד מהאומנות הרומית. תיארוך הממצאים מהבורות נקבע על ידי המטבע המאוחר ביותר שנתגלה בהם לסביבות 300 לסה"נ. ייצור

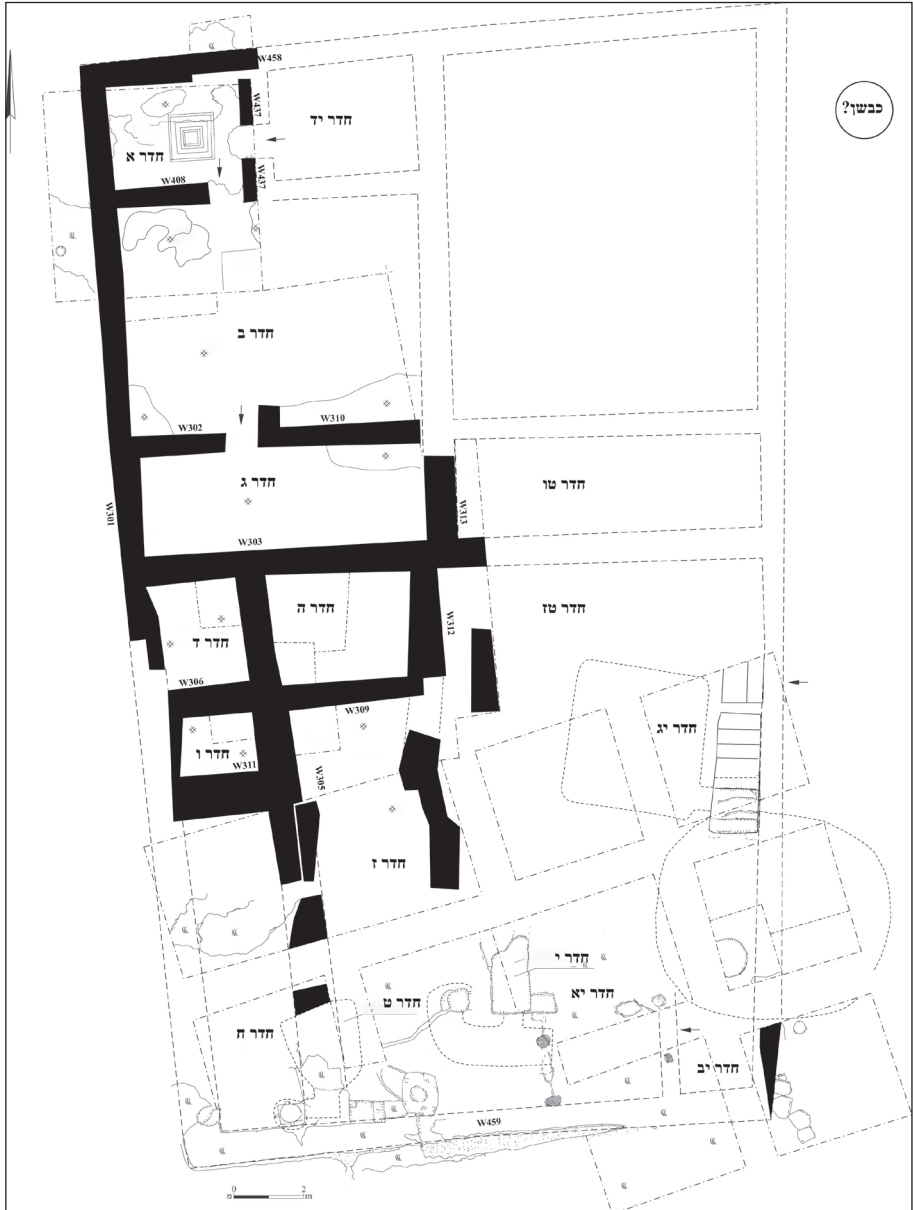
נרות לצד צלמיות מוכר מבית יוצר אחר שנתגלה בקיסריה, המתוארך למאות השלישית-רביעית לסה"נ (Sussman 1980: Pl. 16: 1-8), ומפסולת של בית יוצר נוסף בתוך מערה ליד ג'רש שבעבר הירדן המתוארך למאה השנייה לסה"נ (Iliffe 1945). לאחר החפירות בבית נטיף מיקומם המדויק של בורות המים נשכח ועד היום לא נותרו שרידים נוספים מאותו בית היוצר.

גילוי בית יוצר חדש בחורבת שומילה

כמעט שבעים שנים לאחר התגלית הראשונה של בית היוצר בבית נטיף, נתגלו שרידים של בית יוצר נוסף בחורבת שומילה (איור 1) הממוקמת כק"מ אחד מצפון-מערב לבית נטיף. האתר נזכר בפעם הראשונה בדו"ח ביקור של ד' ברמכי במסגרת סיור פיקוח משנת 1937 בו הוא מתאר שימוש משני באבנים עתיקות על ידי תושבים מקומיים. במכתבו מציין ברמכי שחורבת שומילה טרם הוכרזה באופן רשמי כאתר ארכיאולוגי (מכתב מ-23 בספטמבר 1937; ATQ מנדט קובץ / 236). דיווח זה חשוב כי הוא נכתב על ידי ברמכי עצמו כשלוש שנים לאחר חפירת בורות המים בבית נטיף, ועצם זה שלא הזכיר את אותה חפירה מעיד על כך שמדובר באתר אחר שלא קשור למיקום בורות הפסולת. בשנות ה-90 נערך באתר סקר ארכיאולוגי על ידי דגן, במסגרת הפרויקט האזורי של רמת בית שמש לקראת פיתוח העיר והרחבתה. בסקר תועדו שרידי יישוב ומסביב לו מגוון מתקנים חקלאיים המשתרעים על שטח של כ-25 דונם (Dagan 2010:235). לדברי דגן (2011: 270), היישוב היה אחד מאתרי הלוויין הרבים שהיו מסביב לבית נטיף.

החפירות הראשונות במקום נערכו בשנים 1997 ו-1998 בניהולו של י' דגן². בחפירות נחשפו שרידי מבנה בעל רצפות פסיפס צבעוניות, שהשתמרו באופן חלקי בלבד. התוצאות הראשוניות של החפירות פורסמו ותוארכו לתקופה הרומית המאוחרת (Dagan 2010:235; Site 306.1). במהלך 2014, נערכה עונת חפירה נוספת אשר הרחיבה את חשיפת המבנה³. החפירות חשפו את חלקו המערבי של המבנה וחיידו את תיאורו למחצית השנייה של המאה ה-1 לסה"נ. בנוסף, תוצאות החפירה הצביעו על כך שהמבנה ננטש באופן פתאומי במהלך התקופה, זמן קצר לאחר הקמתו.

בית היוצר בחורבת שומילה נבנה בטכניקת בניה אחידה. קירותיו נבנו משורת אבנים גדולות ושורת אבנים קטנות בחלק הפנימי. הקירות הושתתו ישירות על גבי יסודות סלע חצובים והשתמרו לגובה של נדבך אחד באזור הצפוני ואילו בדרומי נשדדו בעבר חלקים גדולים מהקירות. למרות ההשתמרות הגרועה, יסודות הסלע החצובים אפשרו לשחזר את תכנית המבנה באזור החפור. בחלק המזרחי של המבנה, נחשף מקווה טהרה חצוב המתוארך לתקופת הבית השני, אשר שולב לתוך המבנה בתקופה הרומית המאוחרת. סביב האתר נתגלו במהלך הסקרים ממצאים נוספים מימי בית השני כולל מספר מערות קבורה. שרידים אלו מעידים על קיומו של יישוב במקום גם בתקופה זו. במבנה שני אגפים (צפוני ודרומי) אשר נבדלים בפונקציית השימוש בהם (איור 2).

איור 2: תכנית מבנה בית היוצר בחורבת שומילה

האגף הצפוני – אזור המגורים

החלק הצפוני של המבנה שימש ככל הנראה למגורים. הוא מורכב ממספר חדרים (חדרים א'-ג' וחדר י"ד) בעלי פתחים ביניהם. בחדרים הצפוניים של המבנה נחשפו שרידי רצפות פסיפס, שחלקם בעלי עיטורים גיאומטריים צבעוניים. בחדר הצפוני ביותר, חדר א', נתגלו מספר קנקני אגירה מרוסקים על גבי הרצפה המעידים כי שימש כמחסן. חדר ב' הוא הגדול ביותר באגף זה ובו שרידי רצפת פסיפס, שעטרה את כל החדר, ויתכן שחדר זה שימש לסעודות או לקבלת קהל. בחדרים הצפוניים נתגלו מספר שבירי "צלמיות בית נטיף" (איור 3).

האגף הדרומי – אזור התעשייה

החלק הדרומי של המבנה שימש כבית מלאכה. רמת השתמרותו פחותה מהצפוני, אך ניתן להבחין בו במספר חדרים חצובים. נראה כי החדרים התת קרקעיים (שרק אחד מהם נחפר) נחצבו לפני הקמת המבנה, כנראה בתקופת הבית השני, אבל ברור כי הם שולבו במבנה המאוחר. בשונה מהאגף הצפוני, בכל האזור התעשייתי נתגלו רצפות סלע מפולס ללא שרידי רצפות פסיפס. בחדר ז' נחשפה שכבת מפולת של אבני קשת המעידה על קירוי המבנה. מתחת לשכבת המפולת ועל גבי רצפת החדר, נתגלו באתרם 15 תבניות אבן גיר להכנת נרות (איור 4). התבניות דומות במידתן ובצורתן והמכלול כולל תבניות לייצור החלקים העליונים (איור 1:4) והתחתונים (איור 2:4) של הנרות. תבניות דומות מאבן לנרות נתגלו בקיסריה (Sussman 1980) ולאחרונה באזור שיחין שבגליל (Strange 2016: Fig. 7).

נכון להיום לא נתגלו שרידי כבשן יוצרים בחורבת שומילה, אולם בעונה הראשונה שחפר י' דגן באתר, נחשף באתר חלק ממתקן המצביע אולי על קיומו ממזרח למבנה. המתקן העגול, שקוטרו 1.2 מ' ומדופן באבנים קטנות, זוהה על ידי החופרים כתנור בישול (בתיק החפירה הוא מתואר כ-"טבון"). רק חלק קטן ממנו נחפר ובתוך המילוי שבתוכו נתגלו כ-100 שבירי נרות.

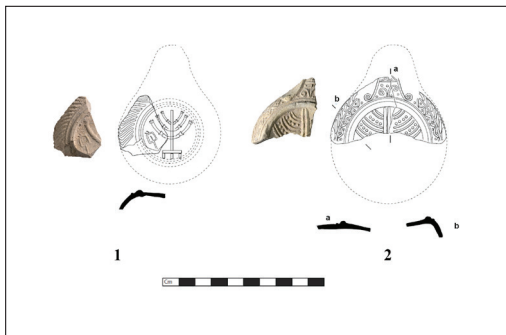
איור 4: תבניות אבן עליונה ותחתונה מחורבת שומילה

איור 3: מבחר צלמיות מטיפוס בית נטיף מחורבת שומילה

איור 5: מבחר נרות מחורבת שומילה

איור 6: נרות עם עיטורי מנורה מחורבת שומילה

מכלול הנרות מחורבת שומילה

בחפירה בחורבת שומילה נתגלו כ-600 שברי נרות. רוב הנרות התגלו בפסולת ייצור שנשפכה לתוך בור מים (שבמקור היה מקווה טהרה בשימוש משני). הנרות לא היו מעולם בשימוש ונזרקו טרם שיווקם מבית היוצר ולכן לא זוהו סימני פיח עליהם. על הנרות מהאתר יש מספר רב של עיטורים, המופיעים לרוב על טיפוס 6 של זוסמן (איור 5). החלק העליון של רוב הנרות חופה בצבע אדום או חום בהיר אך ישנם גם מספר נרות ללא חיפוי כלל. יוצאי דופן במכלול הנרות מהאתר, הם מספר שברי נרות המעוטרים במנורת שבעת הקנים על הדיסקוס של הנר (איור 6). באחד מהנרות עיטור המנורה מופיע ולצידו מחתת קטורת (איור 6:1). עיטור המנורה על גבי נרות חרס מופיע בפעם ראשונה על נרות מטיפוס "נרות הדרום" המתוארכים לתקופה שלאחר חורבן בית שני ולמרד בר כוכבא. עיטור זה,

על "נרות בית נטיף", מוכר גם מחפירות ברמכי (1936: Pl. X:25), מהסאקלום (מקדשון) באמפיתיאטרון ובבית הקברות של בית גוברין (לסאקלום ראה: Kloner and Hübsch 1996: Figs. 25:9 and Fig. 5.9:1; Magness 2008: Fig. 5.2:3 and Fig. 5.9:1). שימוש בעיטור המנורה, המהווה סמל יהודי, מעורר שאלות לגבי המוצא האתני של תושבי אזור יהודה בתקופה הרומית המאוחרת, שהרי ההיסטוריון קסיוס דיו (Dio Cassius 69.12) כתב שלאחר כישלון מרד בר כוכבא, האזור התרוקן לחלוטין מתושביו היהודים. בנוסף, מעניינת הופעת נרות בעלי עיטור "יהודי" בשני בתי-יוצר באזור בית נטיף, יחד עם צלמיות, השייכות לאומנות הפגאנית. ערבוב הסמלים מצביע על קשר והשפעה בין דתית המאפיינת את אוכלוסיית האזור. בכל מקרה אין לתלות את אמונת יוצר הנרות בעיטורים שעל גבי הנרות שייצר. סביר להניח כי כוחות השוק הם אלו שקבעו את סגנון קישוט הנר.

בנוסף לנרות ולתבניות האבן ליצורם, נחשפה בחורבת שומילה תבנית אחת לצלמית אנתרופומורפית, העשויה מאבן גיר. הצלמית שיוצרה בתבנית זו אינה דומה לטיפוסי הצלמיות המוכרות בבית נטיף. מציאת התבנית באתר מעידה באופן מובהק על ייצור של צלמיות לצד הנרות בבית היוצר. מספר הצלמיות שנחשפו בחורבת שומילה קטן יחסית והם נתגלו בעיקר בחדרי המגורים של המבנה. למרות זאת, מציאת התבנית מעידה על

קיומה של תעשיית צלמיות מוגבלת ומשנית בבית היוצר. על אף שלא נמצאה ולו צלמית שלמה בחורבת שומילה, שברי הצלמיות שנמצאו דומות לאלו מבית היוצר בבית נטיף.

דיון

גילוי בית היוצר החדש בחורבת שומילה מאפשר ניתוח חדש והרחבת הידע על ייצור נרות באזור יהודה בתקופה הרומית המאוחרת. בית היוצר בחורבת שומילה, יחד עם פסולת הייצור שנמצאה בבית נטיף, מאפשרים להציע כי תעשיית הנרות והצלמיות הייתה מיוחדת והתקיימה בנפרד ולא לצד יצור כלי חרס אחרים. תיארוך בתי היוצר מוכיח שייצור הנרות בבית נטיף היה בין השנים 250–350 לסה"נ, לעומת בית היוצר בחורבת שומילה המתוארך ל-350–400 לסה"נ. תקופת השימוש השונה בבתי היוצר מעלה את האפשרות שהם לא פעלו במקביל ולכן ניתן, לראשונה, לזהות שינויים במהלך כ-150 שנות ייצור נרות מאותו סוג. תיארוך הפסולת שנמצאה בבית נטיף בעייתית ואינה פוסלת אפשרות נוספת כי התיארוך המוצע משקף אך ורק את תקופת שפיכת המילוי לבור. אם בית היוצר בבית נטיף פעל במקומות נוספים, שאינם מוכרים לנו כיום, יתכן והפעילות בו החלה מוקדם יותר והמשיכה לאחר התאריך שמשקף בור הפסולת. אם כך ישנה אפשרות ששני בתי היוצר (בשומילה ובבית נטיף) אכן פעלו במקביל. הימצאותם של שני בתי יוצר בסמיכות זה לזה, מעידה על ביקוש גבוה לנרות מסוג זה ואולי על תחרות או להיפך על שיתוף פעולה ביניהם. אחד ההבדלים בין בתי היוצר הוא, שבבית נטיף הצלמיות היו חלק ניכר ממכלול הפסולת, ולכן גם של היצור, ואילו בחורבת שומילה הייצור התמקד בנרות כמעט ללא צלמיות (למעט התבנית שנמצאה במבנה). השימוש בסמלים פגאניים ויהודיים, המופיעים בשני בתי היוצר, מעיד על הלקוחות שקנו את הנרות (וכנראה התגוררו באזור) ולא בהכרח על אמונתם של היוצרים עצמם.

רשימת מקורות

אבי יונה מ' תשי"ג. מפת מידבא, תרגום ופירוש. **ארץ ישראל ב'**: 129–156

Baramki D.C. 1936. Two Roman Cisterns at Beit Nattif. *QDAP* 5: 3-10.

Dagan Y. 2010. *The Ramat Bet Shemesh Regional Project: The Gazetteer*. (IAA Reports 46). Jerusalem.

Dagan Y. 2011. *The Ramat Bet Shemesh Regional Project: Landscapes of Settlement: From the Paleolithic to the Ottoman Periods*. (IAA Reports 47). Jerusalem.

Dio Cassius. *Historia Romana*. E. Cary ed. Dio's Roman History. London. 1914-1927.

Haddad S. 2002. *The Oil Lamps from the Hebrew University Excavation at Beth Shean*. (Qedem Reports 4). Jerusalem.

Iliffe J.H. 1945. Imperial Art in Trans Jordan: Figurines and Lamps from a Potter's Store at Jerash. *QDAP* 11: 1-26.

Josephus Flavius. *Bellum Iudaicum*. ed. H. St. J. Thackeray. London 1927-1928.

- Kloner A. and Hübsch A. 1996. The Roman Amphitheater of Bet Guvrin. *'Atiqot* 30: 85-106.
- Magness J. 2008. The Oil Lamps from the South Cemetery. In G. Avni, U Dahari and A. Kloner eds. *The Necropolis of Bet Guvrin-Eleutheropolis*. (IAA Reports 36). Jerusalem. pp. 121-178.
- Rosenthal R. and Sivan R. 1978. *Ancient Lamps in the Schloessinger Collection* (Qedem 8). Jerusalem.
- Schürer E. 1907. *Geschichte jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi*. Leipzig.
- Sussman V. 1980. Moulds for Lamps and Figurines from a Caesarea Workshop. *'Atiqot* (ES) 14:76-79.
- Sussman V. 1985-1986. Ornamented Figures on "Beit Nattif" Type Oil Lamps from Northern and Southern Workshops. *Israel— People and Land* Vol. 2-3: Pp. 63-86. Tel Aviv. (Hebrew).
- Sussman V. 2011. Artistic Representation of the Judean Shefelah Jurisdiction: The Beit Nattif Oil Lamps. *Liber Annuus* 61: 519-530.
- Sussman V. 2012. *Roman Period Oil Lamps in the Holy Land: Collection of the Israel Antiquities Authority*. BAR International Series 2447. Oxford.
- Tsafir Y., Di Segni L. and Green J. 1994. *Tabula Imperii Romani; Judaea Palaestina: Eretz Israel in the Hellenistic, Roman and Byzantine Periods: Maps and Gazetteer*. Jerusalem.
- Zissu B. and Klein E. 2001. A Rock-cut Burial Cave from the Roman Period at Beit Nattif, Judean Foothills. *Israel Exploration Journal* 61.2: 196–216.

הערות סיום

1. Βεθλεθηφών /Πέλλα
- 2 תודתי ליהודה דגן ולרשות העתיקות שאישרו לי לפרסם את ממצאי החפירות (הרשאות A-2675 ו-A-2838).
- 3 החפירה (הרשאה A-7156) נוהלה על יד ב' סטורצ'ן מטעם רשות העתיקות בסיועם של נ' נחמה (מנהלן), א' פרץ (צילום), א' הגיאן, מ' קונין, מ' קאהן, י' שמידוב (מדידות), ק' עמית (צילום ממצא), ת' גונן (רפאות חרס), ל' קופרשמיט (מעבדת מתכות), ד', צ' אריאל (זיהוי מטבעות), נ' זאק (עיבוד תכניות), א' קרסיק (מעבדת ציור דיגיטאלי), ק' הירש (ציור ממצא), מ' בירקנפלד (GIS), וי' צור (פיקוח).